

ДУФЕНЮК О. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
та криміналістики факультету № 1
(Інститут з підготовки фахівців
для підрозділів Національної поліції
Львівського державного університету
внутрішніх справ)

УДК 343.131+340.111.52

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.31>

ДИСКУРС ПРО «ЗЛІ НАМІРИ» У ВИКОРИСТАННІ ПРАВА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: СУТНІСТЬ ДИСБАЛАНСУ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ПРОТИДІЇ

У статті висвітлюється гостра дискусія, пов'язана із питанням процесуальної добросовісності учасників кримінального провадження при реалізації ними своїх процесуальних прав. Йдеться про складний правовий парадокс «зловживання правом», бо наче такого явища існувати не може, але все ж таки, як би його не називали, воно існує. Для відмови від хибної термінологічної формули і для уникнення конфлікту полярних типів праворозуміння (природно-правового та нормативістського), які лежать в основі аргументації прихильників доктрини зловживання правом та їх опонентів відповідно, запропоновано застосовувати поняття недобросовісного використання права, що має більшою мірою кореляцію не з концептом «зла», який не зовсім доречно асоціювати з суб'єктивним правом, а з принципом *bona fides*, тобто з чесною практикою, сумлінням, совістю та справедливістю. Мета статті полягає у формуванні концептуальної моделі протидії недобросовісному використанню права. У дослідженні узагальнено типові сфери та способи недобросовісного використання процесуального права; розкрито два вектори реформи законодавства та практики: (1) шлях загального визначення засади; (2) шлях збільшеної формалізації (конкретизації) права. У концептуальній моделі протидії недобросовісному використанню процесуального права без претензії на вичерпність визначено мету, проактивні засоби, реактивні засоби, критерії для визначення недобросовісності використання процесуального права. У висновках підкреслено, що будь-який механізм посилення засади добросовісного використання права не позбавлений ризиків виникнення патологій у правозастосовній діяльності, проте помилково вважати, що впровадження змін обов'язково означатиме безпідставне розширення суддівського розсуду та свавілля. Протидія дисбалансу у цій сфері має ґрунтуватися на презумпції добрих намірів, принципі «бритви Генлона».

Ключові слова: кримінальне провадження, доктрина зловживання правом, недобросовісне використання суб'єктивного права, засада *bona fides*, правомірна мета, суд.

Dufeniuk O. M. Discourse on “evil intentions” in the use of rights in criminal proceedings: the essence of the imbalance and the conceptual model of countermeasures

The article shows a sharp discussion, which is related to the issue of procedural integrity of the participants in the criminal process when they use their rights. “Abuse

of rights” is called a legal paradox, because, on the one hand, such a phenomenon cannot exist, but on the other hand, such a phenomenon exists, and it does not matter how we will call it. It is proposed to apply the concept of “unfair use of rights” in order to avoid of using false terminology and minimize the conflict of polar types of law understanding (natural law paradigm and normative law paradigm), which are the basis of the arguments of supporters and opponents of this doctrine. The concept of unfair use of the right has a correlation not with the concept of “evil”, which is not entirely appropriate to associate with the subjective right, but with the principle of *bona fides*, with honest practice, conscience and justice. The purpose of the article is to create a conceptual model of combating unfair use of rights. The study summarizes typical areas and methods of unfair use of procedural rights. In addition, two vectors of legislation and practice reform are shown: (1) the way of general definition of the principle; (2) the way of increasing formalization (specification) of rights. In the conceptual model of combating unfair use of procedural rights, the goal, proactive means, reactive means, and criteria for qualifying behavior are defined. The conclusions emphasize that every mechanism for strengthening the principle of fair use of rights has risks of pathologies in law enforcement activities, but it would be a mistake to believe that the implementation of changes will necessarily mean an unreasonable expansion of judicial discretion and arbitrariness. Countering the imbalance in this area should be based on the presumption of good intentions, the principle of “Hanlon’s razor”.

Key words: *criminal proceedings, abuse of rights doctrine, unfair use of subjective right, principle of bona fides, lawfull purpose, court.*

Вступ. Кримінальне процесуальне законодавство визначає певний обсяг прав та повноважень учасників кримінального провадження, правила поведінки та межі розсуду. Очікується сумлінне використання цих норм. Проте в кожній конкретній справі активується суб’єктивний чинник, який охоплює компетентності, знання, вміння та навички, досвід, цінності, цілі та інтереси, правову культуру та свідомість, мотивацію щодо вибору способу дій. Часом сторони вдаються до недобросовісного та маніпулятивного використання наданого їм права для штучної пролонгації процесу, відволікання уваги суб’єктів процесуальної діяльності, створення перешкод для ухвалення справедливого процесуального рішення. Такий феномен у науковій доктрині був номінований «зловживанням правом», що ще більше посилює дискусійний характер й без того складного і загрозливого явища.

О. Рогач вважає зловживання правом є однією з найважливіших проблем сучасної юридичної науки, при цьому констатує, що поширеність випадків зловживання правом набуває агресивного, глобального характеру та гальмує процеси демократизації та розбудови нашої держави [1, с. 5]. Аналогічно Т. Полянський стверджує, що навіть у країнах із розвинутою «зразковою» демократією спостерігається значне поширення зловживання правом, поділяв песимістичні прогнози про те, що в умовах складних соціальних деформацій, породжених глобальним зростанням практик зловживання правом, вони «будуть зарохувати до розряду найбільш загрозливих викликів ХХІ століття» [2, с. 32]. Т. Котормус наголошує, що відсутність рішучих кроків щодо назрілих змін законодавства призведе до того, що кримінальні провадження не будуть розглядатися ефективно, а діяльність суду буде переважана надмірною кількістю дій, які не мають нічого спільного з відправленням правосуддя [3]. Сказане підтверджує актуальність та важливість обговорення засади *bona fides* у кримінальному провадженні.

Аналіз публікацій. Сумлінність, добросовісність, добросовісність використання права антагоністично пов’язана з концепцією зловживання правами, яка має тяглу історію еволюційного розвитку, що підтверджують численні ґрунтовні дослідження та широкий контекст обговорення. Феномен зловживання правом ставав неодноразово предметом досліджень в теорії права (Д. Бакаєв, Н. Буроменська, О. Вдовичен, О. Левада, О. Миловацький, О. Міле-

тич; Т. Пашук, Т. Полянський В. Резнікова, О. Рогач, Г. Чувакова, Л. Шипілов, Т. Ямненко та ін.). У кримінально-процесуальній науці та практиці зловживання правом досліджували О. Андрушко, Г. Борейко, С. Васильєва, Ф. Веніславський, І. Іванюк, О. Капліна, С. Прилуцький та І. Савчук, О. Хабло та ін. Та попри незаперечну вагому розробку проблематики зловживання правом досі тривають палкі дискусії щодо факту існування, ознак, критеріїв класифікації та механізмів протидії цьому складному соціальному феномену.

Мета статті полягає у формулюванні на підставі узагальнення різних підходів концептуальної моделі протидії недобросовісному використанню права у сфері кримінально-процесуальних суспільних відносин.

Виклад матеріалу. Доктрина «зловживання правом». Стисло узагальнюючи різні підходи, описані у багатьох ґрунтовних дослідженнях [1, с. 92–107; 4, с. 170–171; 5, с. 4; 6, с. 310; 7, с. 337–338; 8, с. 52; 9, с. 441–442; 10, с. 6–7; 11, с. 67–68; 12, с. 22–66; 13, с. 248; 14, с. 24–28] можна виокремити два основні концептуальні напрями, які визначають ставлення до феномена «зловживання правом».

Одні фахівці наполягають, що це поняття безглузде, абсурдне і суперечливе, оксюморон, аргументуючи свою позицію тим, що здійснення права не може бути протиправним. Інші ж стверджують, що зловживання правами таки існує і воно полягає у використанні суб'єктом наданого права всупереч його змісту, призначенню, що детермінує настання соціально шкідливих наслідків. Зловживання правом називають «процесуальною диверсією» [13, с. 248], «правовою аномалією» [9], «проявом правового нігілізму» [1, с. 326]. Критику з позиції семантики поділяють і зарубіжні вчені, які і не абсолютизують права людини, і не заперечують факту існування цього шкідливого явища, мовляв от «треба тільки не користуватися хибною термінологічною формулою». Пропонувалося назвати феномен «конфліктом прав», але ця позиція не отримала широкого схвалення в середовищі юристів [15, с. 974–976]. З цього випливає, що дискусії насправді точаться у площині назви доктрини, але не онтології самого явища.

Насправді, розбіжності в підходах до розуміння породжує зіткнення двох типів праворозуміння. Прихильники природно-правової концепції не бачать суперечностей, адже право має не тільки букву, але й дух, а власне тут йдеться про номінальне формальне використання писаного суб'єктивного права, хоча всупереч його духу, істинній меті, призначенню. Натомість позитивісти категоричні в тому, що якщо немає норми, яка встановлює заборони чи обмеження, якщо суб'єкт не виходить за рамки писаного права, то не можна погодитись з правовою оцінкою будь-яких дій як «зловживання правом», якими б мотивами не керувався суб'єкт.

Іншими словами, у відомій справі Доєрра (1855 р.), яка асоціюється із витоками концепції зловживання правом в цивілістиці, яку розглядав французький суд про оспорювання будівництва на даху будинку фальшивого димаря власником оселі, який, ґрунтуючись на абсолютному праві приватної власності, вважав, що може робити все, у тому числі будівництво непотрібної конструкції, яка насправді зводилась виключно з метою закрити сонце від сусіда – перші визнали б такі дії зловживанням права і змусили знести димар, другі визнали б такі дії як реалізацію права, мовляв, що поробиш, такий закон. Судді виявилися прихильниками юснатуралізму і змусили знести димар, адже це був класичний приклад використання свого суб'єктивного права не для задоволення власних справедливих інтересів, не давало жодної вигоди, а з безглуздом, злісною метою «на зло» іншій людині [15, с. 965]. І хоча у КПК відсутня пряма норма-засада заборони зловживання процесуальними правами, українська Феміда фактично екстраполує дію такого загальноправового принципу у сферу кримінального правосуддя [16].

Явище зловживання правом є прикладом правового парадоксу, який існує, як би ми не критикували недосконалу термінологію і як би його не називали. Як зазначає О. Рогач, де факто існування зловживання правом не потребує доведення, адже ми кожного дня стикаємося із ситуаціями, які можна характеризувати як зловживання правом, тож «суперечливість поглядів щодо цього питання свідчить не про неможливість чи недоречність існування

даного правового феномена, а про надзвичайно тонку його правову матерію» [1, с. 106]. Схожої позиції дотримується Я. Греца, констатує, що складний і проблемний характер явища зловживання правом не є підставою для заперечення його існування [6, с. 310]. Ба більше, А. Туманянц та Д. Криворучко вважають юридичним нонсенсом факт відсутності у кримінальному процесуальному законі поняття зловживання правом, незважаючи на поширеності цього правового феномена у правозастосуванні та неоднозначного ставлення до його визначення [17, с. 364].

Концепт (не) доброї совісті. Продовжуючи розвиток тези Т. Полянського про те, що недобросовісність є функціональним еквівалентом зловживання правом [18, с. 14], можна стверджувати, що претензія щодо вжитку дефініції може бути усунена заміною поняття «зловживання», яке асоціюється з користуванням правом на шкоду комусь, що й породжує алогічність (бо оскільки я маю право, то можу ним користуватися як хочу, скільки хочу і з будь-якою метою), на «недобросовісне» використання права (бо користування будь-яким правом має певні розумні, справедливі межі, навіть коли вони не чітко визначені законом). Тут актуалізується відомий афоризм Ф. Ларошфуко: «Моя свобода закінчується там, де починається ніс мого сусіда». Встановлені державою обмеження, тобто зменшення кількості варіантів дозволеної поведінки, відповідають змісту свободи, яка передбачає певні можливості поведінки суб'єкта, але можливості не тільки для себе, але «для» і «заради» інших [1, с. 140]. Звісно такий підхід не позбавлений ризиків, пов'язаних із застосуванням морально-етичного концепту «доброї совісті», яку важко формально визначити. Виникає дилема: існує дисфункціональність норм права, але категорія «нормальності» надто абстрактна і суб'єктивна, щоби вона стала придатним інструментом для диференціації поведінки.

У пошуках критеріїв для визначення добросовісності поведінки суб'єкта Т. Пашук дійшов висновку, що необхідно розуміти його психічне ставлення та мету діяння, яка є іншою, ніж та, заради якої це процесуальне право передбачене (наприклад, затягти провадження, дочекатись спливу строків давності кримінальної відповідальності, настання умов амністії, вивести інших учасників процесу з рівноваги тощо) [19, с. 170]. Про мету як визначальний компонент для диференціації діяння говорив Т. Полянський [20, с. 52]. Насправді, констатує В. Михайленко, патологічна мета простежується майже завжди, а якщо слідчий суддя не реагує на недобросовісну поведінку, то це не тому, що не розуміє реального стану речей, а через відсутність нормативних процесуальних механізмів протидії процесуальним зловживанням [21].

При формулюванні критеріїв розмежування добросовісного та недобросовісного використання права варто звернутися до досвіду ЄСПЛ, який вважає неприйнятними заяви, які мають ознаки зловживання, тобто, не мають достатнього обґрунтування; є сутяжними, тобто повторюють зміст тих скарг, щодо яких судом раніше було прийнято рішення про їх неприйнятність; використовують оманливу інформацію або образливу мову тощо. У виняткових випадках до представника може бути застосовано заборону здійснювати представництво на підставі Правила 36 § 4 (б) Регламенту ЄСПЛ [19, с. 170]. Узагальнення даних, які озвучують практики, а також контент-аналіз бази ЄДРСР дають підстави систематизувати типові сфери та типові способи недобросовісного використання процесуального права (див. таблицю 1).

Важливо зауважити, що у західній науці в правничих дискусіях паралельно із теорією «зловживання правом» [24; 25; 26 та ін.] існує доктрина «зловживання процесом» [27; 28; 29 та ін.], яка стосується недобросовісних дій сторони обвинувачення. Зловживання процесом було визначено як «щось настільки несправедливе і неправильне, що суд не повинен дозволити прокурору продовжити те, що в іншому відношенні є звичайним провадженням» [29]. Історія доктрини зловживання процесом, за одним із припущень, отримала поштовх до розвитку, коли у британській справі Конеллі сторона захисту звинуватила сторону обвинувачення в тому, що остання не бажає об'єднати в одне кілька проваджень, які ґрунтуються на одних й тих самих фактах, і в такий спосіб штучно пролонгує кримінальне переслідування [28, с. 341]. Сьогодні ця доктрина має на меті захистити добросовісність судового про-

Таблиця 1

Узагальнення типових сфер та способів недобросовісного використання процесуального права

Сфера недобросовісного використання процесуального права	Спосіб недобросовісного використання процесуального права
Маніпулювання з відводами	– неодноразові відводи з тих самих підстав, з яких уже було прийнято раніше рішення – заявлені відводи мають вади обґрунтування (причини для відводу нелогічні, абсурдні) – почергові відводи різними представниками сторони одному суб'єкту процесуальної діяльності – каскадні відводи (безпідставно заявляється відвід судді, який розглядає клопотання про відвід)
Маніпулювання з клопотаннями	– неодноразові клопотання з тих самих підстав, з яких уже було прийнято раніше рішення (наприклад, клопотання про заміну призначеного захисника, про залучення перекладача без такої необхідності) – подання клопотань, щоб завадити ухваленню рішення в межах встановлених процесуальних строків
Маніпулювання зі скаргами	– неотримання повідомлень, що надсилалися на вказану особою адресу, та відсутність зацікавлення станом скарги (фіктивна необізнаність) – багаторазове подання однакових скарг або скарги з «підміною» окремих даних з метою обійти автоматизовану систему розподілу справ та залишити звернення у конкретного судді – повторне подання скарг з тих самих підстав та за наявності вже прийнятого раніше рішення
Маніпулювання з доказами	– безпідставне звинувачення у фальшуванні доказів – неподання або несвоєчасне подання доказів чи інших матеріалів – відмова від ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, а потім на цій підставі констатація їх не відкриття стороною та відповідно визнання доказів недопустимими
Маніпулювання з часом	– необґрунтовано тривале ознайомлення з матеріалами кримінального провадження – необґрунтовано тривале читання об'ємних клопотань – необґрунтовано тривале проголошення вступної промови
Маніпулювання з емоціями	– висловлювання коментарів, які ображають честь і гідність суб'єктів процесуальної діяльності, критика, оцінка поглядів на обличчі, зітхань, відведення очей – вживання нецензурної лексики, образливих слів

Розроблено авторкою на основі [2, с. 32; 3; 13, с. 250–251; 16; 22; 21; 23, с. 200].

цесу від поганої репутації [30]. Загалом ця проблематика є досить цікавою й такою, що заслуговує додаткового дослідження.

Системна протидія недобросовісному використанню права у кримінальному провадженні. Отже, беззаперечно, сьогодні назріла потреба змін, релевантних до потреб практики. У науці обговорюються два вектори реформи законодавства та практики: (1) шлях загального визначення засади; (2) шлях збільшеної формалізації (конкретизації) права.

Перший шлях передбачає застосування доктрини зловживання правом на рівні загальноправового принципу. Саме таке обґрунтування лежить в основі багатьох судових рішень

сьогодні і дозволяє за наявності вакууму галузевих норм екстраполювати дію метапринципу і констатувати факт зловживання правом, виходячи із загальної парадигми. Вчені наполягають на необхідності імплементації засади *bona fides* у КПК (Г. Борейко [23, с. 201], С. Прилуцький та І. Савчук [8, с. 55], О. Капліна [31, с. 290–291] та ін.). Другий спосіб передбачає оптимізацію правового регулювання через деталізацію дозволів, обмежень та зобов'язань, додаткове встановлення меж здійснення розсуду. Проте серед вчених та практиків немає єдності щодо ступеня та змісту такої деталізації. Д. Луспеник вважає, що «в процесуальному законі слід передбачити не наслідки зловживання процесуальними правами, а чіткі правила реагування суду на виникнення відповідних стандартних процесуальних ситуацій, а також положення, які сприяли б усуненню порушення регламенту, процедури» [32, с. 170]. Натомість Г. Чувакова [9, с. 444], Т. Котормус [3], В. Заборовський, В. Соханіч [11, с. 69], вважають, що варто концентрувати увагу саме на юридичних наслідках і задіювати різні механізми, наприклад, дозволити «позбавлення права користуватися правом»; визначити підстави кваліфікації поведінки учасників кримінального провадження як недобросовісної; залишати звернення без розгляду; застосовувати заходи процесуального примусу (штраф); постановляти окремі ухвали щодо дисциплінарної відповідальності адвоката чи прокурора, у випадку встановлення факту зловживання процесуальним правом. Т. Пашук радить також посилити увагу до розвитку практики за ст. 185-3 КУпАП щодо адміністративної відповідальності за неповагу до суду, оскільки нормативні приписи в цій частині дають широкий потенціал для правотлумачної діяльності [19, с. 173]. Узагальнюючи різні підходи, висловлені в науці можна сформулювати концептуальну модель системного механізму протидії недобросовісному використанню права, яка має охоплювати як проактивні, так і реактивні заходи. Додатково запропоновано застосовувати тріаду критеріїв (формально-темпоральний, змістовний, морально-етичний) визначення недобросовісного використання права (див. рис. 1).

Спроби впровадити зміни вже були, але вони виявилися безуспішними. Йдеться про проєкт Закону України від 06.09.2018 р. № 9055 «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», в якому серед іншого передбачалося доповнення ст. 7 КПК п. 15-1 «неприпустимість зловживання процесуальними правами»; доповнення КПК ст. 22-1, у якій передбачалася деталізація цієї засади; доповнення КПК ст. 372-1, яка регламентувала порядок та підстави винесення окремої ухвали суду [33]. Цей проєкт викликав шквал критики адвокатської спільноти через «ризик втрати прав гарантій адвокатської діяльності», позиціонування химерної «презумпції недобросовісності адвоката», перспективу масового (99 %) оцінювання звернень як безпідставні і такого ж масового (99 %) покарання захисників, розбалансування змагальності кримінального провадження (Л. Ізовітова [34], О. Дроздов [35], І. Гловюк [36], О. Фазекош [37]). У підсумку, дискусійність новел стала приводом для відкриття проєкту 20.05.2019 р. Втім, видається, цей процес не можна вважати завершеним.

Висновки. Підсумуємо сказане. Не допустити зловживання своїм правом, як зазначає О. Капліна, означає «знайти цей розумний баланс між наданими правозастосовникові правами і правами та свободами особи, яка залучається до сфери кримінального судочинства» [31, с. 290–291]. Будь-який механізм посилення засади добросовісного використання права, не позбавлений ризиків виникнення патологій у правозастосовній діяльності, проте помилково вважати, що впровадження змін обов'язково означатиме безпідставне розширення суддівського розсуду та ймовірність свавілля, мовляв де існує дискреція, там буде зловживання. Очевидно, передусім, має застосовуватися презумпція добрих намірів, принцип «бритви Генлона». Альтернатива залишення без уваги проблеми недобросовісного використання права, яка за спостереженнями багатьох фахівців має тенденцію до невпинного зростання, є, м'яко кажучи, нераціональною. Поза всяким сумнівом, така соціально-шкідлива поведінка негативно впливає на функціонування системи кримінального правосуддя в цілому і значно ускладнює виконання завдань, для яких вона утворена.

Разом з тим, поділяємо скептицизм О. Мілетич, яка вважає, що зловживання правом еволюціонує та видозмінюється разом із суспільними трансформаціями. Це означає,

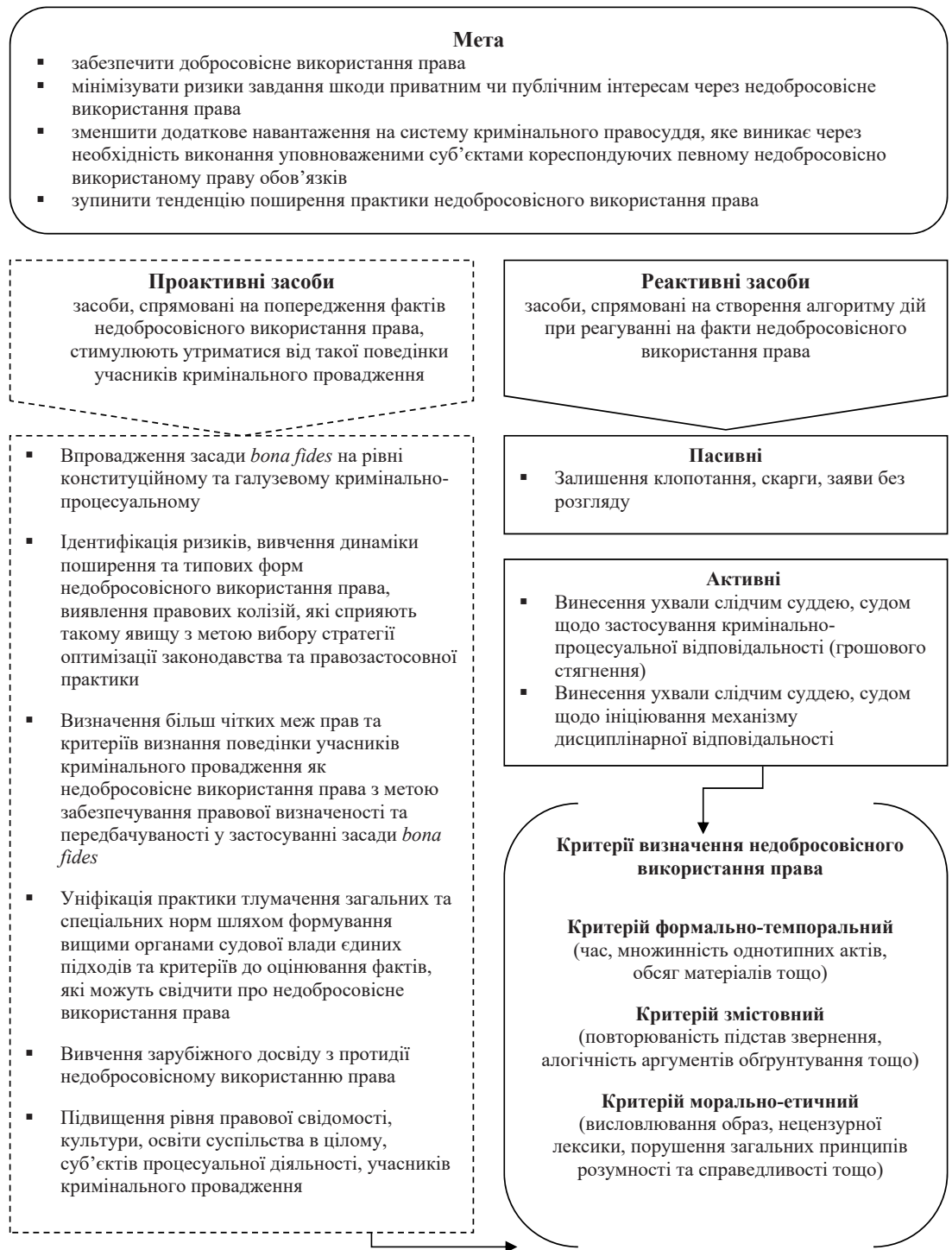

Рис. 1. Концептуальна модель протидії недобросовісному використанню права, розроблено авторкою

Розроблено авторкою.

що множина форм і видів зловживання правом є настільки категорією мінливою, залежною від стану розвитку суспільства, що прорахувати усю ситуаційну багатоманітність неможливо [38, с. 14].

Отже, залишаються тільки два шляхи або домовитися про «правила гри», або далі продовжувати участь у «змаганнях без правил», де ситуативно перемагає то одна, то інша сторона.

Список використаних джерел:

1. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.
2. Полянський Т. Зловживання процесуальними правами: юридичні засоби попередження та можливості їх удосконалення. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 31–38.
3. Котормус Т. Зловживання процесуальними правами: кримінально-правовий аспект. URL: <https://radako.com.ua/news/zlovzhivannya-procesualnimi-pravami-kriminalno-pravoviy-aspekt>.
4. Андрушко О. В. Правова категорія «зловживання правом» у кримінальному судочинстві. *Право і суспільство*. 2016. № 5 (2). С. 169–174.
5. Андрушко О. Зловживання правом в кримінальному судочинстві як підстава юридичної відповідальності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2017. Вип. 1. С. 1–17.
6. Греца Я. В. Феномен зловживання правом: «штучна правомірність» чи «прихована протиправність»? *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 70. С. 309–312. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.48>
7. Маловацький О. В. Правова природа терміну зловживання правом. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2003. Вип. 8. С. 334–341.
8. Прилуцький С. В., Савчук І. І. Проблема зловживання правом прокурором у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 50–59.
9. Чувакова Г. М. Зловживання правом як вид правових аномалій. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 440–445.
10. Шипілов Л. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом. *Право і Безпека*. 2010. № 1. С. 6–9.
11. Заборовський В. В., Соханіч В. М. До питань про поняття зловживання процесуальними правами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. № 53. Том 2. С. 66–70.
12. Удалова Л. Д., Хабло О. Ю. Зловживання у сфері кримінального процесу. Київ: Дакор, 2010. 175 с.
13. Розумовський О. С. Зловживання процесуальними правами за чинним кримінальним процесуальним законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 247–252. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.38>
14. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 23–35.
15. Cueto-Rua J. Abuse of Rights. *Louisiana Law Review*. 1975. Vol. 35. P. 965–1013.
16. Гарасимчук Н. Верховний Суд vs зловживання учасниками кримінального провадження процесуальними правами. *Юрліга*. 11.11.2020. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/199548_verkhovniy-sud-vs-zlovzhivannya-uchasnikami-kriminalnogo-provadhennya-protsesualnimi-pravami
17. Туманянц А. Р., Криворучко Д. В. Зловживання правом на початок проведення окремих слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій без дозволу слідчого судді. *Аналітично-порівняльне право*. 2022. № 4. С. 364–370. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.66>

18. Полянський Т. Природно-правові критерії оцінки дотримання заборони зловживання правом: їх зміст та взаємодія. *Юридична Україна*. 2013. № 8. С. 14–21.
19. Пашук Т. Зловживання процесуальними правами: до загальнотеоретичної характеристики поняття (на матеріалах практики Європейського суду з прав людини). *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 1(34). С. 166–175. DOI: 10.37566/2707-6849-2021-1(34)-14
20. Полянський Т. Т. Соціально-філософські інтерпретації явища зла у контексті дослідження зловживання правом. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2012. № 6. С. 146–153.
21. Михайленко В. Процесуальні зловживання під час досудового розслідування. Протокол. 14.06.2021. URL: https://protocol.ua/ru/protsesualni_zlovzivannya_pid_chas_dosudovogo_rozsliduvannya/
22. Антонюк Н. Ознаки зловживання процесуальними правами в кримінальному процесі: ключові позиції ККС ВС. *Право. UA*. 27.04.2021. URL: <https://pravo.ua/oznaky-zlovzivannya-protsesualnomyu-pravamy-v-kryminalnomu-protsesi-kliuchovi-pozytsii-kks-vs/>
23. Борейко Г. Неприпустимість зловживання правом як засада кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 196–204. DOI:10.32842/2078-3736/2021.4.26
24. Pojar D. Some reflections upon the subjective right and the abuse of right doctrine. *Journal of Social Sciences*. 2022. Vol. V. No. 1. P. 106–111. DOI: [https://doi.org/10.52326/jss.utm.2022.5\(1\).12](https://doi.org/10.52326/jss.utm.2022.5(1).12)
25. Bolgár V. Abuse of Rights in France, Germany, and Switzerland: A Survey of a Recent Chapter in Legal Doctrine. *Louisiana Law Review*. 1975. Vol. 35. P. 1016–1036. Byers M. Abuse of Rights: An Old Principle, A New Age. *McGill Law Journal*. 2002. Vol. 47. P. 389–431.
26. Choo A. L-T. Abuse of Process and Judicial Stays of Criminal Proceedings / 2nd edn, Oxford Monographs on Criminal Law and Justice (Oxford, 2008; online edn, Oxford Academic, 1 Jan. 2009). URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280834.001.0001>
27. Lawrence S. Abuse of Judicial Process in Criminal Proceedings. Law Society of Fiji Conference. 2015. 75 p.
28. Pattenden R. Abuse of Process in Criminal Litigation. *The Journal of Criminal Law*. 1989. Vol. 53:3. P. 341–357.
29. What is abuse of process? URL: <https://www.hse.gov.uk/enforce/enforcementguide/court/abuse-abuseprocess.htm>
30. Abuse of process. The Criminal Law Notebook. URL: http://criminalnotebook.ca/index.php/Abuse_of_Process
31. Капліна О. Проблеми зловживання правом у кримінальному процесі. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 286–295.
32. Луспенік Д. Д. Зловживання процесуальними правами: законодавча регламентація, способи виявлення та шляхи протидії. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2015. № 6 (27). С. 150–171.
33. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: проєкт Закону України від 06.09.2018 р. № 9055. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64557
34. Законопроєкт 9055 консолідував адвокатуру у захисті прав на професію. Національна асоціація адвокатів України. 15.02.2019. URL: <https://unba.org.ua/news/4107-zakonoproekt-9055-konsoliduvav-advokaturu-u-zahisti-prav-na-profesiyu.html>
35. Дроздов О. Презумпція недобросовісності. Національна асоціація адвокатів України. 25.09.18. URL: <https://unba.org.ua/publications/3583-prezumpciya-nedobrosovisnosti.html>
36. Гловюк І.В. Неприпустимість зловживання процесуальними правами як перспективна засада кримінального провадження: прогрес чи регрес? *Barristers*. 02.10.2018. URL: <https://barristers.org.ua/news/advokat-naukovyj-radnyk-ao-barristers-d-yu-n-dotsent-irynaglovyuk-pro-neprypustymist-zlovzivannya-protsesualnomyu-pravamy-yak-perspektyvna-zasada-kryminalnogo-provadhennya-progres-chy-regres/>

37. Фазекош О. Гарантії зі знаком «мінус». Національна асоціація адвокатів України. 21.09.2018. URL: <https://unba.org.ua/publications/3572-garantii-zi-znakom-minus.html>

38. Мілетич О. О. Зловживання правом: теоретико-прикладний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 21 с.

